

BAROK IN GRONINGEN

W BOOKS

Freerk J. Veldman
Lieke Veldman-Planten

1650-1750

Albert Meijer
Sanitarsektor

Jan D. Rijk
atlas

A. Collenius

INHOUD

Voorwoord 7

- 01** Inleiding 8
- 02** Stedum 15
- 03** Nienoord en Midwolde 26
- 04** Hermannus Collenius 35
- 05** Allert Meijer 47
- 06** Jan de Rijk 71
- 07** Na 1725 80

CATALOGUS

- * Allert Meijer 98
- * Jan de Rijk 154
- * Hermannus Collenius 225

Bibliografie 338

Noten 345

Summary 350

Zusammenfassung 351

Register 352

Illustratieverantwoording 359

Colofon 360

Voorwoord

Dit boek heeft een lange ontstaansgeschiedenis. Toen ik als stagiair op de Menkemaborg kwam in 1964 vroeg ik mij af wie die indrukwekkende schoorsteenmantels in de zaal en de andere vertrekken gemaakt had. Er werd de naam 'Maier' genoemd, iemand die met de orgelbouwer Arp Schnitger uit Oostfriesland was gekomen, en ik was van plan naar Aurich te gaan om daar in de archieven te kijken. Maar op een dag kwam een Uithuizer die naast de borg woonde vragen wat hij moest doen met een aantal dozen en trommels vol oude papieren van de kerkvoogdij. Ik keek er vluchtig in en zag dat er archiefstukken uit de zeventiende eeuw bij waren. We besloten samen dat ik de stukken naar het Rijksarchief in Groningen zou brengen. Daar keek ik alles door en vond onder andere een bestek voor het orgel van Uithuizen en de naam van de schrijnwerker Allert Meijer.

Eerst als stagiair, maar daarna als directeur-conservator ben ik op Menkema gebleven tot mijn pensioen in 1999. En daar heb ik huis en tuinen zo veel mogelijk naar de achttiende eeuw teruggebracht, waarbij een tekening van de tuinen uit ongeveer 1705 een belangrijke leidraad was.

Op rustige dagen probeerde ik op het Rijksarchief meer te weten te komen over de schrijnwerker en zijn collega's de beeldhouwer Jan de Rijk en de schilder Hermannus Collenius. Verder bezocht ik kerken, waar preekstoelen, herenbanken, grafmonumenten, mij 'de hand' van de kunstenaars leerden kennen en ik werk kon toeschrijven. Ook in openbare gebouwen, borgen en bij particuliere eigenaren was veel te vinden.

Het zolang aan deze onderwerpen werken, resulteerde in een overvloed aan aantekeningen die ik in de jaren na mijn pensioen geordend heb en aangevuld. Intussen waren het Gemeentearchief en het Rijksarchief gefuseerd tot de Groninger Archieven.

Christiaan Jörg, JNte Botke, Kees van der Ploeg en Martin Hillenga zetten mij ertoe aan om van al die losse gegevens een boek te maken. Kees is ook de redacteur van dit boek geworden. Lyckle de Vries was de meest betrokken meelezer. Mijn vrouw Lieke Veldman-Planten

heeft mijn schetsen voor elk hoofdstuk verwerkt tot een leesbaar verhaal, waarbij zij onduidelijkheden niet tolereerde en mij dus dwong tot heldere conclusies. Ook ideeën over inhoud en volgorde zijn soms uit haar koker gekomen. Verder heeft zij de overvloed aan noten en literatuur geprobeerd te temmen.

Over Hermannus Collenius de schilder publiceerde ik in 1997 een catalogus die hier beknopter, maar met meer sinds toen opgedoken schilderijen herhaald wordt. Over de orgelbouwer Arp Schnitger zijn veel boeken verschenen. In dit boek noem ik alleen zijn orgels in stad en provincie Groningen, omdat de orgelkas veelal ontworpen en gebouwd is door Allert Meijer en de gesneden versieringen van de hand van Jan de Rijk zijn.

In de opzet van dit boek vormen de werkzaamheden van de afzonderlijke kunstenaars het uitgangspunt. Doordat nogal wat objecten het resultaat zijn van samenwerking, vooral in het geval van Allert Meijer en Jan de Rijk, is het onvermijdelijk dat zij op verschillende plaatsen besproken en afgebeeld worden. De chronologische opzet van de catalogusdelen maakt het de lezer vrij gemakkelijk de desbetreffende passages te vinden. Bovendien biedt per object het register een volledig overzicht.

Dat dit boek tot stand is gekomen maakt dat Allert Meijer, schrijnwerker en bouwmeester, en Jan de Rijk, beeldhouwer, nu de hun toekomstige plaats in de historie van Groningen en de Nederlandse kunstgeschiedenis kunnen innemen.

Ik dank iedereen die ons geholpen heeft bij de tot standkoming van 'Barok in Groningen': de medewerkers van de Groninger Archieven en het Groninger Museum, de meelezers, meedenkers en moedgevers, de uitgever, fotografen, beeldredacteur en redacteur.... en natuurlijk alle sponsors die deze uitgave mogelijk gemaakt hebben. Een speciale plaats neemt daarbij de Stichting Groninger Historische Publicaties in, die zich als uitgeefpartner aan deze uitgave verbonden heeft. Mede namens Allert Meijer, Jan de Rijk en Hermannus Collenius: DANK!

Freerk J. Veldman

01 Inleiding

Groninger barok

Dit boek gaat over de schilderkunst, de beeldhouwkunst en de architectuur zoals die zich manifesteerden in Groningen, stad en gewest, in de honderd jaar tussen 1650 en 1750. Deze periode wordt in de geschiedenis van de Europese kunst met de term 'barok' aangeduid. Ook Groningen had hieraan volop deel. Er waren vele contacten binnen de nieuwe Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, deels een logisch gevolg van de boven-provinciale functies die Groningse bestuurders, landadel en regenten, vervulden in de Staten-Generaal. Voor vergaderingen moesten de gewestelijke vertegenwoordigers geregeld in Den Haag en andere Hollandse steden zijn. Daarnaast ontstonden door huwelijken met niet-Groningse partners hechte familiebanden ver buiten het eigen gewest.

Sommige leden van de Groninger bovenlaag oriënteerden zich ook in internationaal verband. Voor de Groninger jonkers was het niet ongewoon een *Grand Tour* te maken ter voltooiing van hun opvoeding, waarna ze gereed waren om op belangrijke posities aan het maatschappelijk leven deel te nemen.¹ Ze reisden rond, trokken vaak zuidwaarts, naar Frankrijk, Zwitserland, Italië, behaalden een graad aan een buitenlandse universiteit, bestudeerden hoe het bestuur in andere landen functioneerde, deden op deze manier internationale contacten op en werden soms ook goede vrienden met al dan niet toevallige reisgenoten uit de Republiek. Zo was Johan Clant van Stedum een jaar of zes onderweg, volgde hij een juridische studie in Padua en was volgens één van zijn reisvrienden, Constantijn Huygens, in 1649 in Genève.

Niet alleen de opdrachtgevers, maar ook de kunstenaars zelf waren breed georiënteerd. Ze kwamen soms van elders of hadden elders hun opleiding genoten, en ook zij maakten bij gelegenheid verre reizen. Tot hun culturele bagage behoorde kennis van de klassieke verhalen en om van de laatste mode op de hoogte te zijn bestudeerden ze

▲ Avondmaalsopstelling in het koor van de kerk van Noordwolde

prenten zoals die van Daniel Marot. Ook waren ze bekend met de vaak herdrukte boeken over schilders van bijvoorbeeld Giorgio Vasari (1550) en Karel van Mander (1604).

De kunstenaars

De vier belangrijkste kunstenaars die tussen 1680 en 1720 in Groningen werkzaam waren, komen in dit boek uitgebreid aan de orde. Het gaat om Allert Meijer, schrijnwerker, kistenmaker en later stadsbouwmeester, Jan de Rijk, beeldhouwer in zowel hout als steen, Hermannus Collenius, schilder van mythologische en historiestukken en van portretten, en tenslotte, wat minder uitgebreid, de orgelmaker Arp Schnitger.

Om te laten zien wat in Groningen al tot stand was gekomen voordat deze vier kunstenaars aan het werk gingen, is het eerste hoofdstuk gewijd aan de bouw van de borg Nittersum te Stedum,

ontworpen door Philip Vingboons uit Amsterdam, maar ook is er aandacht voor Coenraedt Roeleffs, de architect van de Nieuwe Kerk te Groningen. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan hun opvolgers die na 1720 hun plaats innamen en hun werk naar de veranderde mode van de vroege achttiende eeuw voortzetten. In dat hoofdstuk is speciale aandacht voor het Sichtermanhuis aan de Ossenmarkt in Groningen, gebouwd voor de prachtlievende Jan Albert Sichterman, die rijk was teruggekeerd na een voorspoedige VOC-carrière in Bengalen.

Hiertussen zijn de hoofdstukken over leven en werk van de vier eerdergenoemde kunstenaars geplaatst. Van elk van hen is een oeuvrecatalogus toegevoegd met de tot nu toe bekende werken. Het gaat om werk in kerken, borgen, overheidsgebouwen of bij particulieren, maar ook om werk dat pas tevoorschijn is gekomen na grondig archiefonderzoek en dat soms al lang verloren is gegaan.

► Dekplaat in het koor van de kerk van Zandweer die toegang geeft tot de familiegrafkelder

De oeuvrecatalogus van Allert Meijer werd aan de hand van geschreven opdrachten, bestekken en betalingen samengesteld en door vergelijking van dat werk met vele andere objecten uitgebreid. Voor de periode na 1705, toen hij stadsbouwmeester van de stad Groningen was geworden, vormen de weekstaten die hij iedere week inleverde, ook een belangrijke bron. Voor de oeuvrecatalogus van Jan de Rijk, die vaak met Meijer samenwerkte, is een vergelijkbare opzet gekozen.

Van Hermannus Collenius is al eerder een monografie met een catalogus verschenen.² Deze catalogus is in dit boek opnieuw, zij het in verkorte vorm, opgenomen en aangevuld met werken die na 1997 aan het licht zijn gekomen of konden worden toegeschreven.

Aan de orgelmaker Arp Schnitger is al in vele publicaties aandacht besteed, waarbij vanzelfsprekend veel ruimte is ingeruimd voor de technische

en muzikale aspecten. In dit boek is alleen in het hoofdstuk over Allert Meijer een lijst opgenomen van orgels die hij voor Stad en Provincie Groningen heeft vervaardigd. Het gaat om achttien kerkorgels waarvoor Allert Meijer, veelal in samenwerking met Jan de Rijk, de kassen heeft gemaakt en twee huisorgels waarvan niet bekend is wie voor de vervaardiging van het meubel verantwoordelijk was. Bij deze lijst van orgels is geen aandacht besteed aan de dispositie, de 'muzikale inhoud', die door Arp Schnitger werd bepaald en gebouwd.

De opdrachtgevers

Als opdrachtgevers vinden we vooral bestuurders van de stad Groningen, bestuurders van de Ommelanden, borgbewoners en particulieren. Het stadsbestuur had de zorg voor de binnen de stadsmuren aanwezige kerken, scholen en civiele gebouwen en voor de stadsbezittingen. Deze stadsbezittingen, over de provincie verspreid liggend, waren uitge-

breide voormalige kloostergoederen, kerken, scholen en verveningen die bij en na de opheffing van de vele kloosters door de stad gekocht waren of aan de stad waren toegefallen. Ook de Ommelanden hadden bezittingen en inkomsten uit voormalig kloosterbezit. De bestuurders van de Ommelanden, gerekruteerd uit borgbewoners en eigenerfden, vormden samen met de stadsregering het provinciaal bestuur. In de stad viel het onderhoud van het stadhouderlijk hof en de academie met academiekerk onder dit provinciaal bestuur.

Samen zorgden Stad en Ommelanden, ieder voor zijn deel, voor de waterhuishouding, voor rivieren, wegen, sluizen, verlaten, dijken. Een ander belangrijk gezamenlijk punt van overleg, maar vaak ook van conflict, was het standpunt van Groningen in het gemenebest van de Republiek als geheel: welke opdracht kregen de afgevaardigden naar Den Haag mee?

- ▲ Detail van de geelkoperen bekroning op de koorafsluiting in de kerk van Leens
- ◀ Rouwbord in de kerk van Midwolde voor Georg van In- en Kniphuysen

De bestuurders van de stad vergaderden in het Stadhuis, die van de Ommelanden in het Ommelandenhuis in de Schoolstraat in Groningen. Hun gezamenlijke belangen werden besproken in het Provinciehuis, en daarover waren vaak grote meningsverschillen. Het is veelzeggend dat in het Provinciehuis de vergaderzaal twee in- en uitgangen had, de ene voor de stedelijke regenten en de andere voor de Ommelander heren.

Borgen

Oorspronkelijk waren in de Ommelanden diverse rechten, zoals rechtspraak en collatierecht, aan landbezit verbonden en gingen zij rond langs de eigenerfden, eigenaren van een 'heerd' met een bepaalde hoeveelheid land. Ieder van hen kwam zo aan de beurt om gedurende een of meerdere jaren zo'n recht uit te oefenen. Het collatierecht hield onder andere de benoeming van de predikant en de schoolmeester in. Wanneer in de loop van

de tijd door vererving, huwelijk of aankoop van rechten een borgheer alle stemmen in het kerspel had verworven, sprak men van uniek collatierecht en was de borgheer 'unicus collator'. Vergaande beslissingen waren dan in handen van één persoon gekomen. Hij kon zich nu als heer van dorp en kerk gedragen, maar was ook verantwoordelijk voor het wel en wee van de kerk.

Rijke eigenerfden bouwden in de Middeleeuwen een steenhuis, dat wil zeggen een huis van baksteen, op enige afstand van hun heerd, de boerderij. Zo'n steenhuis was bedoeld voor berging van tarwe en dergelijke en in tijden van onrust en oorlog trok men zich veilig terug op de eerste verdieping. Soms waren ze ook geschikt voor bewoning. Een groot aantal van deze steenhuizen is uitgegroeid tot borg, de Groningse benaming voor kasteel. Hier woonden de hovelingen en jonkers, opgekomen uit de stand van de eigenerfden. Omstreeks 1650 waren er circa 110 borgen, maar in

1750 was daarvan nog maar de helft over. Steenhuisen waren afgebroken of bleven deel van een boerderij. Andere werden uitgebreid met bijgebouwen, extra vertrekken, trappenhuisen en vooral ook een indrukwekkende tuinaanleg. De borgheren gingen met hun tijd mee; naarmate de bewoners meer aanzien hadden en zich meer wilden onderscheiden van hun collega-jonkers in andere dorpen werd hun borg verfraaid en het kerkinterieur verrijkt. Soms werd een geheel nieuwe borg gebouwd, zoals Nittersum te Stedum, of werd het oorspronkelijke huis zo verbouwd dat het bijna niet te herkennen was, zoals Menkema te Uithuizen.

In de tweede helft van de achttiende en in de negentiende eeuw verdwenen door allerlei oorzaken weer vele borgen, zodat er tegenwoordig nog maar zestien over zijn, bovendien in sterk uiteenlopende stadia van oorspronkelijkheid.³

De herinrichting van de kerk in Stedum

In 1668 begon men ook met ingrijpende werkzaamheden in de kerk van Stedum, gelegen naast het borgterrein.²⁶ Het inwendige van de grote, uit de dertiende eeuw stammende kerk werd grondig aangepakt. Al het bestaande meubilair werd naar buiten gebracht en verzaagd of verbrand. Karren en kruiwagens reden af en aan van de haven van Stedum naar de kerk om het zand aan te voeren dat nodig was voor een nieuwe vloer.²⁷

De bestaande grafkelder onder het koor was toegankelijk via een trap die onder een deksteen lag. Het was een langwerpige ruimte met een tongewelf. Ernaast werd nu een tweede, vierkante kelder uitgegraven en opgemetseld. Deze werd gedekt door een kruisgewelf, dat ook als draagconstructie diende voor het erboven in het koor op te richten grafmonument.²⁸ Een nieuwe deksteen met daarin ingelegd het in koper uitgevoerde wapen Clant vormt sindsdien de afsluiting van de trap naar deze kelder.

De gehele kerkvloer en de vloer van het verhoogde koor werden na het storten van een laag zand voorzien van grote natuurstenen *sarcken*. Deze werden door Willem den Wille, die zijn werkplaats *bij de Crane tot Groningen* had (bij de Kranepoort), geleverd en per schip naar Stedum vervoerd.²⁹ Toen alle vloeren waren gelegd, kon worden begonnen met het plaatsen van het grafmonument in het koor en van het kerkmeubilair.

Rijckeleff Harmens, meesterkistenmaker in Stedum heeft dit meubilair geleverd.³⁰ Het ging om het herengestoelte, de preekstoel met klankbord, een dooptuin met twee zitplaatsen voor de *pastor*, twee portalen (waarschijnlijk een voor de mannen en een voor de vrouwen) en de banken. De portalen zijn classisistisch in hun vormtaal en het monumentale ontwerp ervan is, anders dan de rest van het meubilair, eerder dat van een architect dan van een kistenmaker.

▲ Het grafmonument voor Adriaan Clant in het koor van de kerk te Stedum

De herenbank, met op de overhuiving het wapen Clant-Nittersum, was oorspronkelijk dwars op het koor geplaatst en vormde de scheiding tussen koor en schip. De kerkganger werd zo niet afgeleid door het zicht op het grafmonument dat Johan Clant voor zijn vader in het koor liet oprichten en boven-

dien ontstond op deze manier achter de herenbank een soort familiekapel. De preekstoel stond tegen de zuidmuur van de kerk op de hoek van transept en schip en de beide portalen vormden de afsluiting van het noorder- en zuidertransept. Herenbank, preekstoel met dooptuin en portalen

▲ Adriaan Clant in slapende houding, liggend op een gecapitonneerde matras

▲ De achterwand van het grafmonument

Het grafmonument voor Adriaan Clant

Het vervoer en de opbouw ter plaatse van de verschillende onderdelen van het grafmonument in de kerk van Stedum zullen niet zonder moeilijkheden zijn verlopen, mede door krijgsomstandigheden die in sommige delen van de provincie heersten.³⁵ Eenmaal geplaatst, stond er echter een uniek monument in een groots concept dat de opdrachtgever Johan Clant met trots kon laten zien aan zijn familieleden, aan de bewoners van naburige borgen, aan de kerkvoogden en aan de bewoners van Stedum.

Het monument is in de lengteas van de kerk geplaatst, met zijn korte kant tegen de eindmuur van het koor. Het daar aanwezige venster werd hiervoor aan de onderzijde dichtgemetseld. Op een basement van drie hardstenen treden in de kleur van de vloer, staat een roodmarmeren tombe in de vorm van een barokke sarcofaag, die ogenschijnlijk wordt gedragen door vijf in de vorm van de tombe gebogen poten, eindigend in klauwen. Deze poten zijn van wit marmer en vormen daardoor een contrast met de rode tombe. Hierop rust een zwartmarmeren dekplaat, waarop in wit marmer een gecapitonneerde matras ligt met op de vier hoeken afhangende kwasten. Op deze matras ligt de figuur van Adriaan Clant, zijn hoofd ondersteund door zijn linkerhand, eveneens in wit marmer uitgevoerd. Op de achterwand boven de tombe is een grote cartouche van wit marmer aangebracht, bijna driedimensionaal gebeeldhouwd, bestaande uit ranken, wapens en twee forse schildhoudende griffoenen die het grote, gekroonde wapen Clant-Nittersum houden. Binnen deze cartouche bevindt zich een zwartmarmeren plaat, die de vorm van de cartouche volgt, met in vergulde letters in het Latijn een tekst. In deze tekst worden Adriaan Clant, zijn zoon Johan, zijn vader Eilco en zijn grootvader Egbert genoemd, elk met een uitgebreid verhaal in prijzende bewoordingen over hun verdiensten.³⁶

vormden zo samen een ensemble, een soort voorhal voor het grafmonument in het koor. De banken in het middenschip stonden in twee rijen, door een middenpad gescheiden, recht voor het gestoelte. De feestelijk versierde achterschotten van deze bankenblokken hadden de kistenmaker extra tijd gekost en hiervoor berekende hij een dubbele prijs.³¹

Voor het echte beeldhouwwerk aan het overige meubilair – herenbank en preekstoel – was uit Groningen de beeldsnijder Douwe Simons aange- trokken.³² De herbergier Warner Jansen had hem in de kost, zo kunnen we opmaken uit betalingen voor Simons' verteringen aan deze logementhou- der.³³ In 1680 kwam er vervolgens ook een nieuw orgel, maar dat is in de achttiende eeuw geheel verbouwd. De inrichting van de kerk is later ook veranderd, de preekstoel staat nu voor het koor, de herenbank in het noordertransept en het middenpad tussen de bankenrijen is verdwenen. De orgelgalerij, ontworpen door Allert Meijer en uitge- voerd door Jan de Rijk, is wel grotendeels bewaard gebleven.³⁴ In 1689 kreeg de kerk een nieuwe avondmaalsbeker (p. 14) met het wapen van Johan Clant, gemaakt door een Groningse zilversmid.

Het leven van Hermannus Collenius (1650 -1723)

Hermannus Collenius werd in 1650 geboren in Kollum.¹ Hij was genoemd naar zijn overgrootvader Hermannus Collenius.² Zijn vader was meester-goudsmid, een oom van moederszijde was ook goudsmid en zijn grootvader en de al genoemde overgrootvader van moederszijde waren predikanten. Van zijn vader is bekend dat hij zilveren platen heeft vervaardigd met onder andere mythologische voorstellingen. In de bewaard gebleven beschrijving van het boekenbezit uit zijn ouderlijk huis worden veel theologische en klassieke werken genoemd. Hieruit valt af te leiden dat Hermannus opgroeide in een huishouden waar kennis werd gewaardeerd. Hij zal al jong vertrouwd zijn geraakt met de beeldtaal van het christendom en van de klassieke godenwereld.

Bij een stormvloed aan het eind van het jaar 1665 braken vele dijken door en kwam een groot deel van het noordoosten van Friesland, waaronder zijn geboorteplaats Kollum, onder water te staan. Veel mensen verdronken en de daaropvolgende pest-epidemie eiste nog meer levens. Eind 1666 was de zeventienjarige Hermannus de enige overlevende van zijn ouderlijk gezin, en dat kwam waarschijnlijk alleen omdat hij op dat moment elders een opleiding volgde. Ondanks deze dramatische ervaringen aan het begin van zijn beroepsleven wist hij door zijn grote daadkracht en doorzettingsvermogen een veelgevraagd historie- en portretschilder te worden.³

Over de etappes van zijn opleiding is vrij weinig bekend. Waarschijnlijk was hij eerst in de leer bij een Leeuwarder schilder en trok hij eind 1666 vanuit Amsterdam naar Italië. Na zijn terugkeer in de Republiek vestigde hij zich in 1669 in Groningen, maar al gauw zocht hij zijn heil elders. Van 1671 tot 1679 woonde hij in Amsterdam, waar hij trouwde, weduwnaar werd en vervolgens weer een huwelijk

▲ Diana door Actaeon overrompeld (HC 1), uit de danszaal van Nienoord
 ◀ Plafondschildering (HC 201-211) van Hermannus Collenius afkomstig van Keizersgracht 412 te Amsterdam

▲ Venus straft Amor (HC 4), bovendeurstuk uit de danszaal

aanging. Het enige werk waarvan bekend is dat hij dat in Amsterdam geschilderd heeft, is een plafond aan de Keizersgracht (HC 201-211) en verder kennen we een gravure van een Amsterdamse predikant (HC 58). In de levendige en sterk rivaliserende kunstenaarswereld van Amsterdam was hij een gerespecteerd ambachtsman. Dat blijkt uit een gebeurtenis in 1672. In dat jaar werd hij samen met andere schilders ingeschakeld als deskundige bij een geschil over de levering van schilderijen aan de keurvorst van Brandenburg. Hij verklaarde daarbij dat de betwiste werken *naer mijn oordeel en kennis alle zijn goede ende deuchdelijcke Italiaense stucken*.

In 1678 vroeg hij om de continuering van het burgerrecht en van het lidmaatschap van het schildersgilde in Groningen, die hij beide in 1669 had verkregen. Hij voegde daaraan toe dat hij nog elders woonde – dat moet dus Amsterdam zijn – *om sich in de const verder te oefenen*. Eind 1679 vestigde hij zich met zijn vrouw Maria Brunsvelt in Leek, waar hij woonde tot april 1685, toen hij naar Groningen verhuisde. Daar bleef hij tenslotte wonen tot aan zijn dood in 1723.

Het werk van Hermannus Collenius op Nienoord

Hoe het contact tot stand kwam tussen de heer van Nienoord en de schilder Collenius weten we helaas niet. Voor deze uitgebreide opdracht verhuisde hij van Amsterdam naar Leek. We kunnen ons de boeiende discussies indenken tijdens hun rondgang door de nog niet afgewerkte borg. Welke bestemming kregen de verschillende ruimten, welke thema's voor de aan te brengen decoratie zouden daaraan het meest recht doen, welke accenten wilden Georg Wilhelm van In- en Kniphuysen en Anna van Ewsum leggen door hun keus voor bepaalde mythologische verhalen uit bijvoorbeeld de Metamorfosen van de Romeinse schrijver Ovidius? Hoe en waar konden familiewapens worden ingepast, hoe kon een galerij met portretten van voorouders worden gemaakt hoewel van een heel aantal generaties afbeeldingen ontbraken? Duidelijk is dat dit een omvangrijke opdracht was. Collenius heeft er dan ook bijna vijf jaar aan gewerkt.

Tijdens deze jaren in Leek liet hij tweemaal een dochter Anna dopen – een teken van respect voor zijn opdrachtgeefster. We weten hierdoor ook dat de eerste Anna jong moet zijn overleden. Ook de op Nienoord werkzame hovenier Jan Wessels en de koetsier Derck Hendrickx lieten in deze jaren een kind dopen met de naam van hun opdrachtgever. In beide gevallen heette de zoon Georg Wilhelm. Terwijl er nog aan het nieuwe huis werd getimmerd, geschaafd en geschuurd, maakte Collenius zijn eerste ondergrondschetsen. Hoewel door twee branden in de negentiende eeuw een groot deel van Collenius' werk voor Nienoord verloren is gegaan, kunnen we aan de hand van de inventarissen van de borg uit 1737, 1781 en 1795 en een aantal losse notities bij benadering een rondgang door het huis maken en de geschilderde decoraties identificeren.⁴

Op de begane grond bevond zich de rechthoekige eetzaal met vier ramen. Aan de ene korte zijde was een haardpartij en aan de andere zijde een royale inloopruimte die *het grote buffet* werd genoemd.

► Orgel met rugpositief en balustrade in de kerk te Uithuizen

1695 kerk Zeerijp

herstel van een orgel uit 1651

1696 Peper- of Geertruidsgasthuiskerk Groningen (met A.M. en J.d.R.)

Herstel van een orgel uit 1631, in 1861 overgebracht naar de kerk van Peize

1696 kerk Pieterburen (met A.M. en J.d.R.)

Nieuw orgel, in 1701 een loos rugpositief, in 1901 orgel overgebracht naar Mensingeweer, waarbij het rugpositief in Pieterburen bleef

1699 Lutherse kerk Groningen (met A.M. en J.d.R.)

Nieuw orgel, in 1896 vervangen, in 2017 een replica gebouwd als tweede orgel in deze kerk

1700 Academiekerk Groningen (met A.M. en J.d.R.)

Nieuw orgel, in 1815 overgebracht naar de Akerk

1700 kerk Uithuizen (met A.M. en J.d.R.)

Nieuw orgel

1702 H.Piccardt Harkstede (met A.M.)

Huisorgel voor Henrick Piccardt, niet meer aanwezig

1704 kerk Godlinze (met A.M. en J.d.R.)

Nieuw orgel

1704 kerk Eenum (met A.M.en J.d.R.)

Nieuw orgel *

▲ Preekstoel in de Lutherse kerk te Groningen

Lutherse Kerk te Groningen

In 1699 leverden Arp Schnitger en Allert Meijer een orgel voor de Lutherse Kerk in Groningen. Dit orgel was het sluitstuk van het nieuwbouwproject van deze kerk. Bij de bommenregen op de stad in 1672 was de schuilkerk van de lutherse gemeente zodanig verwoest, dat reparatie niet meer goed mogelijk was: een veel ingrijpendere oplossing moest worden gezocht. Na aanvankelijke tegenwerking van het stadsbestuur kregen de lutheranen uiteindelijk in 1688 toestemming een nieuw gebouw te stichten,

mits het zich niet als kerk manifesteerde maar als woonhuis.³⁵ Deze schuilkerk staat nog steeds aan de Haddingestraat. Er is geen rekening of opdracht voor het kerkgebouw gevonden waarin de naam van Allert Meijer wordt genoemd. Het is echter heel goed mogelijk dat hij verantwoordelijk is voor het ontwerp van het gebouw. De manier waarop de gevel van het toen gebouwde lagere voorgedeelte op een zeer evenwichtige manier werd omlijst door de hogere kerkzaal erachter en de harmonische, op preekstoel en avondmaalstafel geconcentreerde ruimte van de kerkzaal zijn hiervoor sterke aanwijzingen.³⁶

▲ Tekening van de Lutherse kerk te Groningen, vermoedelijk naar ontwerp van Allert Meijer

Inwendig rustte het dak aanvankelijk op vier zware houten kolommen, die later vervangen zijn door stenen zuilen. Tussen de muren en de kolommen bevindt zich aan drie zijden een gaanderij, waarop aan één zijde het nieuwe orgel een plaats vond. De drie gaanderijen worden aan de voorzijde afgesloten door een balustrade met balusters. Op de stijlen tussen de balusters zijn gesneden festoenen aangebracht. Aan de vierde zijde van de kerk is aan de wand de preekstoel gesitueerd, binnen een nu verdwenen dooptuin, de door een balustrade afgesloten ruimte waarbinnen zich preekstoel, lezenaar,

doopvont en soms banken voor kerkenraadsleden bevonden. In het centrum van de kerk hing een geelkoperen kroonluchter.³⁷ Allert Meijer heeft de preekstoel (in 1696) en het orgel gemaakt. Jan de Rijk verzorgde het snijwerk van de panelen aan de kuip van de preekstoel, maar in het eenvoudige snijwerk van het lijstwerk langs de panelen is de hand van de kistenmaker Meijer te herkennen, te vergelijken met de preekstoel van Oudeschans. Dezelfde hand heeft het snijwerk op de stijlen van de balustrades van de gaanderijen gemaakt. Allert Meijer kreeg een paar

maanden na de betaling voor het orgel geld voor aanvullend werk, en dat betreft waarschijnlijk deze gaanderijen.³⁸

Het Schnitgerorgel werd in 1896 vervangen. In 2017 is tevens in de kerk een replica van het Schnitgerorgel gebouwd, waarbij gesneden puttij van Jan de Rijk uit 1718 die in Appelscha terecht waren gekomen, weer een plaats kregen.

AM afb. 15

AM afb. 15 1696-1703

Orgelkas, hervormde kerk Pieterburen, thans in hervormde kerk Mensingeweer, gedocumenteerd afb. 16 Tekening, toegeschreven

AM afb. 17 1700

Loos rugpositief, kerk Pieterburen, gedocumenteerd

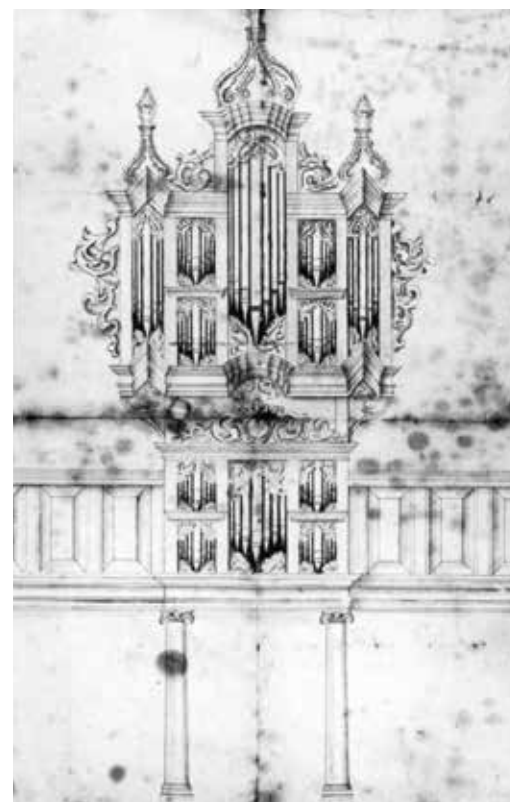
afb. 18 Kleine tekening, toegeschreven

AM afb. 19 1703

Borstwering orgelgalerij, kerk Pieterburen, gedocumenteerd

Op 28 maart 1696 ondertekende Gerhard Horenken, heer van Dijksterhuis, het door Arp Schnitger geschreven bestek voor een nieuw orgel in de kerk van Pieterburen. Uit dezelfde tijd is het ongedateerde bestek van Allert Meijer voor de *strucktuire*, de orgelkas, met het loze rugpositief en de borstwering van de orgelgalerij. Meijer heeft volgens de artikelen 2 en 3 van het bestek ook een tekening van dit orgel gemaakt, die opdrachtgever en orgelbouwer een beeld gaf van het beoogde eindresultaat.

Het rugpositief had Meijer gereed op 18 mei 1700. Op 18, 19 en 20 mei heeft *een knecht 't voornoemde rugposetijf ant werck gebraght*. Daar kwam nog bij de *snicke vraght* (vervoer per beurtschip van Groningen naar Pieterburen) en het gesneden loofwerk, dat Meijer als aannemer betaalde

AM afb. 16

aan de beeldsnijder. Dit rugpositief is iets anders uitgevoerd dan op de tekening: waar de tekening een groot en vier kleinere pijpvelen onder een architraaf laat zien, met snijwerk als bekroning, is het uitgevoerde rugpositief een verkleinde kopie geworden van het orgel, met ook zeven pijpvelen. Aan de bovenkant van het middelste pijpveld is op het snijwerk de wijzerplaat van een klok geplaatst. Van het rugpositief alleen is een kleine (14 x 13,5 cm) tekening bewaard, die meer dan op de eerste tekening, lijkt op het uiteindelijke uitgevoerde positief. De wapens van de opdrachtgever zijn duidelijk ingetekend in het snijwerk aan de bovenkant. Misschien is dit een schets die Allert Meijer tijdens nader overleg met zijn opdrachtgever heeft gemaakt.

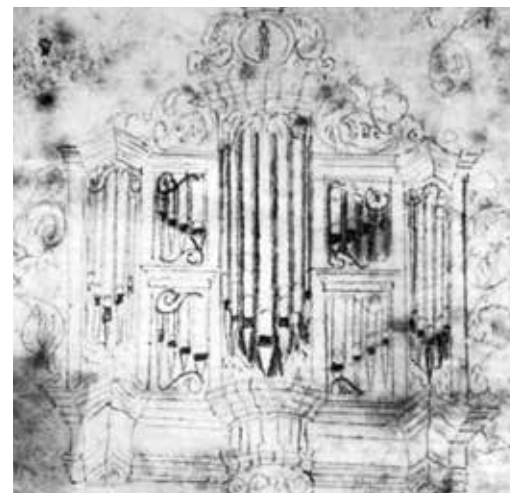
AM afb. 17

De borstwering van de orgelgalerij zou volgens bestek en tekening bestaan uit panelen en stijlen, maar op 9 september 1703 werden geplaatst *an 2 zijden ijder een stuck lofwerck en ijder in een raam*. Meijer vervaardigde het raam en zette daarin de door de beeldsnijder Jan de Rijk gesneden panelen met acanthusblad en figuren. Het orgel is in 1901 verhuisd naar de kerk van Mensingeweer. De orgelgalerij en het loze rugpositief zijn in Pieterburen gebleven. Bij de restauratie van 2009-2010 van de kas is deze van oude verflagen ontdaan en weer in de was gezet.

AM afb. 19

→ GrA 289/143 (bestek orgelkas, rugpositief en orgelgalerij, alsmede betaling); GrA 623/1607 (tekening orgel); GrA 289/181 (rekening rugpositief, 13 augustus 1701); GrA 289/187 (rekening borstwering, 13 april 1703); GrA P10-1c (tekening rugpositief, nu onvindbaar; nummering gebruikt in of voor 1978; deze tekening is op het archief gefotografeerd ten behoeve van Veldman 1978).
Literatuur: Edskes 1968, 12, 47, 71; Veldman 1978, cat. 21; Veldman 1981, 91, 97; Veldman 1995a, 56, 61; Edskes 2009, 68-71, 189; Molenaar 2011, 6, 7, 11-13.

AM afb. 18

JdR 10 Timpaan met stadswapen

JdR 10 1697

Raadsgestoelte, Nieuwe Kerk, Groningen, toegeschreven

Op 11 november 1697 werd het door Allert Meijer gemaakte bestek voor het raadsgestoelte in de Nieuwe Kerk goedgekeurd door burgemeesters en raad. In dit bestek was het beeldhouwwerk aan het gestoelte opgenomen. De beeldsnijder werkte als onderaannemer en zijn naam werd niet genoemd. Al het beeldsnijwerk aan deze herenbank is echter zonder twijfel toe te schrijven aan Jan de Rijk. Het verhoogde en overhuifde gestoelte, recht tegenover de preekstoel, bestaat uit twee rijen

banken, waarvan de achterste een trede hoger ligt. Aan beide zijden geven twee deuren toegang tot debanken. Het rugschot is versierd met vier panelen waarop snijwerk van door adelaren vastgehouden festoenen. De hoekstijlen van het achterschot zijn versierd met guirlandes die de vier seizoenen voorstellen. Het halfronde timpaan laat uitbundig snijwerk zien met het stadswapen, twee putti en loofwerk. De voorzijde van het gestoelte is opgedeeld in zes panelen, waarop vroeger ook festoenen aangebracht waren.

In de negentiende eeuw is over de vloer van de kerk die bedekt was met grafzerken, een houten vloer gelegd. Ook werden nieuwe banken aan de

voorkant tegen het gestoelte aangezet, en links en rechts aansluitend ook. De gesneden festoenen van de voorkant, die in deze nieuwe situatie niet meer zichtbaar zouden zijn, werden verwerkt in de achterschotten van de nieuwe banken van de vleugels. Bij een restauratie van het gestoelte in 2014 is de voorkant vrijgemaakt en is duidelijk te zien waar de festoenen nu ontbreken.

→ GrA 1605/393 fol. 370, bestek en op de laatste bladzijde hiervan de oplevering en betaling in 1698. Literatuur: Veldman 1995a, 14-15; Veldman 2014b.

JdR 10 Zijkant raadsgestoelte

JdR 10 Detail van het rugschot

JdR 10 Details uit het timpaan

HC 7

HC 8

HC 7 1685

Allegorie op het Goede Bestuur

Gesigineerd en gedateerd: *H. Collenius 1685*
Doek, 212 x 177 cm.

Dit stuk is door Collenius geschilderd *tot vercieringe van het raadthuys* om daarmee zijn burgerrecht en lidmaatschap van het gilde te betalen. Het schilderij hield voor de magistraten een aansporing in om wijs en eendrachtig de stad te besturen. Tot 1992 vervulde het deze functie in het Stadhuis te Groningen.

→ GrA 1605 requestboek 27-4-1685 (verzoek Collenius); GrA 1605/332, rekeningen 1685 fol.386 (Hendrick Martens, lijstenmaker, wordt betaald *vier en twintigh car.gl.wegens een gemaecte lijste om een schilderije op de raedtskamer*).

Literatuur: Hofstede de Groot 1893, 29 (een allegorisch stuk met levensgrote beelden); Boiten e.a. 1985, 218, 220 (afb.); Pfeiff, 130; Jaarverslag GM 1990-1994, 41; Knol 1997a, 20 (afb.). Eigenaar: Gemeente Groningen, sinds 1992 in bruikleen aan het Groninger Museum, inv.nr. 1992.0419.

HC 8 1693

Aeneas verlaat Dido

Volgens veilingcatalogus gesigneerd en gedateerd 1693.

Doek, 120 x 98 cm.

→ Herkomst: veiling Londen (Christie's), 4-5-1925, nr. 113 (als de dood van Cleopatra), gekocht door Leger; verzameling Berne B. Bleich, Torrington (Conn.), VS.

Literatuur: Van Olst 2017, 8. De schrijfster plaatst dit schilderij als schoorsteenstuk in de 'Collenius-kamer' van het Huis met de Dertien Tempels. Het schilderij is echter circa 17 jaar ouder dan de kamer en de verhouding in grootte tussen de figuren op dit schilderij en de figuren op de wandschilderingen is niet overtuigend.

Huidige verblijfplaats onbekend.

HC 9 Jaar onbekend

Venus en Anchises?

Doek, 250 x 200 cm (geschatte afmetingen), wandschildering.

Omdat een aantal stukken uit dit ensemble (HC 9-15) een episode uit het leven van Aeneas weergeeft, is het niet onwaarschijnlijk dat de overige stukken ook betrekking op zijn leven hebben. Vermoedelijk is dan hier het begin van de verhouding tussen Venus en Anchises afgebeeld, waaruit Aeneas werd geboren. Een andere mogelijkheid is dat delen van schilderijen uit twee verschillende vertrekken gecombineerd zijn.

Venus zit op een rots en kijkt neer op een oudere man. Links en rechts van hem bevinden zich een stroomgod en Apollo. Linksboven kijkt Jupiter toe vanuit de wolken.

→ Herkomst: in de jaren 1930 door de eigenaar van Newby Hall gekocht in Vlaanderen.

Literatuur: Newby Hall 1987, 16 ('The large painted panels are thought to be 17th century Flemish and were placed here in the 1930s').

Eigenaar: Mr. en Mrs. R. Compton, Newby Hall bij Ripon, North Yorkshire, Engeland. Het bleek niet mogelijk, ondanks de bereidheid van de eigenaren, de stukken compleet te fotograferen.

HC 9

Colofon

Uitgave

WBOOKS, Zwolle

info@wbooks.com

www.wbooks.com

i.s.m.

Stichting Groninger Historische Publicaties

Tekst Freerk Veldman, Lieke Veldman-Planten

Redactie Kees van der Ploeg

Beeldredactie Saskia van Lier

Summary Vivien Collingwood

Zusammenfassung Machielsen Vertalingen

Register Kees van der Ploeg, Hanneke de Vries

Vormgeving en opmaak Bloemvis, design & communicatie

Dit boek kwam tot stand dankzij financiële bijdragen van:

Gallagher Europe

Prins Bernhard Cultuurfonds Groningen

Stichting J.B. Scholtenfonds

Stichting K.P. Boon

Stichting Groninger Historische Publicaties is mede-uitgever van dit boek. GHP stelt zich ten doel publicaties over de geschiedenis van de provincie Groningen samen te stellen en uit te (doen) geven om wetenschappelijk gefundeerd onderzoek toegankelijk te maken voor een breder publiek. Zij beoogt daarmee vervolginiciatieven te stimuleren. Deze publicatie is mede ondersteund door Stichting Groninger Historische Publicaties met bijdragen uit het door haar beheerde Groenman Fonds en G.G. Bolhuis Fonds.

© 2022 WBOOKS Zwolle / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2022.

ISBN 978 94 625 8510 2

NUR 646, 693